

lefoglalása után az előzőleg felvillantott lehetőség konkretizálódik, a kép élesebb, egyértelműbb. A lefojtott indulatokat a három pont érzékelteti:

Széchenyi. „Játsszék a feketével... s üljön mintha maga volna a végzet ... Mától fogva a végzettel folyik a sakkpárti.” (397)

Az utolsó felvonás csúcspontján teljesedik ki az élet = sakkjátszma azonosítás, s válik Széchenyi életdilemmájának szemléletes, ugyanakkor drámai látomásává.

Széchenyi. „Szóval tizenöt-tizenhat. Ennyim van a *vasgyűrűt* szétfeszíteni... Sakkot mond? Egyenlőre még van hová... (Játék.) Hm. Tapintatos dolog egy ilyen sakkjátszma. A *királynak nincs hova lépnie: lemegy a függöny*. Hogy mi történik aztán, azzal egyetlen sakkjátékos sem gondol. *Főlvágja* japánosan *a hasát*, nehogy az ellenség kezére kerüljön, vagy bevárja, amíg *minden paraszt, ló, futó rárohan és széttépi?*” (433)

Milyen tömör ez a megfogalmazás, szinte úgy érezzük, Németh László nyelve, stílusa versenyt fut gondolataival. Vajon bírja-e a nyelv tömörítéssel Németh László gondolati tobzódását? Drámáit ismerve azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az író nemcsak nagy gondolkodó, hanem a nyelvnek is művésze. Túltömött mondatai is szabatosak, nyelve az áradó hang ellenére fegyelmezett. Röviden talán így foglalhatnánk össze: stílusát, képalkotását a szenvedélyes nyugalom jellemzi.

D. MÁTAI MÁRIA

A figura etymologica kutatásának történetéből

SZATHMÁRI tanár úr 1961-ben *A magyar stilisztika útja* című könyvében lényegében máig érvényes jellemzést ad a „figura etymologica”-ról. Stilisztikai megközelítésben az „Erősítés” címszó alatt tárgyalja (432). Az alaki és a tartalmi erősítés eszközei, módjai közül az alakiak között, ezen belül is a szóismétlés egyik eseteként tartja számon. Az egyszerű szóismétléshez képest – a sok korábbi magyar megnevezés közül – a figura etimologica mellett a tőismétlés terminus technikust választja.

E nyelvi-stilisztikai eszköz minden bizonnyal az ősi időkre vezethető vissza. FOKOS DÁVID mutatta ki legalaposabban, imponáló adatolással ezeknek az alakzatoknak az uráli-finnugor eredetét, s azt is, hogy más nyelvcsaládokban is élve élnek (vö. FOKOS: Nyr. 60 [1931]: 3–10, 45–53,

103–7, 130–4, 61: 5–12; MAJTINSZKAJA: NyK. 65 [1963]: 361–9; KISS ANTAL: CTIFU Tallinn, 1975, 629–33). Nem átvételek egyik nyelvből a másikba (még ha a fordításirodalomban – természetszerűleg – sok megfeleléssel találkozunk is), hanem az egyetemes, általános emberi gondolkodás termékei. Archaikus imádságokban, egyházi és regös énekekben, ráolvasásokban, igézésekben és más hasonló szövegekben való viszonylag gyakori jelentkezésük arra utal, hogy a szóbeliségben élő, díszítő, hangulatkeltő, esetleg mágikus szerepük is lehetett valamikor.

A görög és a latin retorikák, stilisztikák paronomáziája, annominációja, figura etymologicája stb. a korai magyar nyelvtani (stilisztikai) szakirodalmunkban is – kisebb-nagyobb – helyet kap. A tóismétlést (figura etymologicát) feltétlenül el kell határolnunk azoktól a szójátékoktól vagy egyéb kifejezésektől, amelyek csak hasonló hangzású, de különböző eredetű és jelentésű szavak összekapcsolásával keletkeznek (vö. StilÚ. 497; stb.). Ugyanakkor ennek mintegy az ellentettjére is figyelniünk kell vizsgált témánk kapcsán: arra a jelenségre, amikor azonos ugyan a tő (tehát genetikusán tóismétlésről van szó), de a két tag jelentése (esetleg hangalakja, morfológiai felépítése) többé-kevésbé eltávolodott egymástól (vö. FÓNAGY: VilLex. 3. 154), pl.: MünchK. 31va: „*ēheztē* ⁊ *ēnnēkem ēnnē* attatoc” ~ JordK. 436: „*ehezeem* en, es *ennem* adatok ennekem”: *Esurivi* enim, et *dedistis* mihi *manducare* (vö. TESz., Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen). – Az egyéb elhatárolási problémák közül most csak azt említem még meg, hogy sok esetben az egyszerű szóismétléstől való megkülönböztetés sem olyan könnyű és egyszerű, mint gondolnánk (de erről majd máskor). – A figura etymologicát ’szófejtő alakzat’-ra magyarítva FÓNAGY IVÁN az ismétlésen alapuló szóalakzatok között, az adjekció egyik fajtájaként tartja számon (vö. VilLex.). – Francia, német, orosz nyelvészeti terminológiai szótárak, stilisztikák megközelítése, definíciója is lényegében hasonló, bár a nyelvi jelenségeknek általában különböző köreit, tartományait ölelik fel.

Hosszan lehetne a kérdés tudománytörténeti hátterét, a különböző felfogásokat elemezni, értékelni, majd a saját elgondolásomat kifejteni (megfelelő szempontok szerint kiválogatott szövegek elemzése alapján). Én ezzel a cikkel – a terjedelmi korlátok miatt – csak belekezdeni tudok ebbe a munkába. – Arról, hogy régi nyelvtanaink hogyan definiálják, hogyan nevezik a figura etymologicát, milyen funkcióit ismerik fel, csoportosítják-e, és ha igen, hogyan (általában más jellegű példák közé vegyítve találkozunk vele), szintén ünnepeztünk hiányt pótló könyve tájékoztat (RNyelvt.). SZENCI MOLNÁR ALBERT (1610), GELEJI KATONA (1645), KÖVESDI PÁL

(1686) ide vonatkozó megjegyzéseit érdemes lenne részletezni (l. pl. CorpGr. 198; 315, 324–5; 350), de most inkább ugrok egyet az időben.

A későbbiek közül RÉVAI MIKLÓS (A magyar szép toll. 1805, Közzétetszi és az utószót írta ÉDER ZOLTÁN. 1973, 80) „egyszármazatú nevezés”-ként emlegetve, VERSEGHY FERENC (Magyar Grammatika. Buda, 1821, 315), majd – számomra különös élményt jelentő módon – SZVORÉNYI JÓZSEF (Magyar ékes szókötés. Budán 1846: StilÚ.: 67–9, 79) „nyomósító kettőztetés” (79), „tőismétlés”, ill. „figura etymologica” néven úgy beszél erről az alakzatról, hogy stilisztikai szerepe mellett bizonyos formai, morfológiai típusait is elkülöníti egymástól (a példák persze SZVORÉNYI-nál is igen vegyesek: sok kifejezés csak stilisztikai szerepe, hangulata miatt kerül a tőismétlésekkel egy kalap alá). Meg kell említenünk a CZUCZOR-FOGARASI-féle szótárnak a „kettőztetés”, valamint az „ikerszó” szócikkét. Azokból is, főleg a következtetlenségekből, sok fontos tanulságot vonhatunk le.

A figura etymologicáról az első átfogó, önálló, csak arról szóló tanulmány P. THEWREWK EMIL-től származik (Nyr. 3 [1874]: 385–9; vö. RITOÓK ZSIGMOND: Ponori Thewrewk Emil. Bp., 1993). Ő már szintaktikai kategóriákkal írja le az általa figura etymologicának tartott (etymologiai alakzatnak és figura etymologicának nevezett) kifejezéseket. Az alany–állítmányi viszonyban levő *eső esik*-féle szerkezet megemlézése után így definiál: „A figura etymologica alatt rendesen azt értik, hogy a mondat állítmánya mellett a vele törokon főnév accusativusa [azaz a „mondattárgy”] áll” (385); pl. „Ember *fogad fogadást*, agg eb ki megállja” (BALLAGI: Példab. 2504 stb.). (A korábbi szakirodalmi példák között is az *életet él* típusú tárgyias szerkezet áll az első helyen, majd a *kérve kér* és a *menten megy*-féle tőismétlések ide sorolása a leggyakoribb. Persze egyebek is elő-előfordulnak.) A tanulmány további részében P. THEWREWK más szerkezeteket is beemel a figura etymologicák közé: „Az igével törokon főnév nemcsak accusativusban, hanem egyéb esetben is állhat” (387): a HB.-beli *halálnak halálával halsz* háromelemű szerkezetre a JordK.-ből is hoz példát: 532: *halalnak halalawal hallyon : morte moriatur*, s azt jegyzi meg róla, hogy „Ezt a kitételt azonban aligha a fordítás nem csempészte be nyelvünkbe” (387). Nem figyel fel arra a jelenségre, hogy a latin szerkezet csak kételemű, a magyar pedig három. A HB.-ből is ismert kifejezésről (valamint a többi korai figura etymologicáról) BENKŐ LORÁND azt írja, hogy a magyar szerzők kaphattak ugyan „általános mintákat” a latin szövegekből, „figura etimologicáik azonban egyik esetben sem a latin alapján való áttételek, hanem önálló alkotások” (ÁrpSzöv. 375). Egyébként P. THEWREWK is azt mondja később a figura etymologicáról, hogy „törzsökös egy beszéd mód ez” (388). – P. THEWREWK egyértelműen a szószerkezeti, a szintagmatikus felépítésű figura

etymologicák közé sorolja az „ige + rokon tövű verbálé”-jának kapcsolatát, „ügymint infinitivus, participium, gerundium, supinum, ami az igének nagyobb nyomatékot ad”. Megjegyzi, hogy „A magyar nyelv e tekintetben igen változatos”, és a példák között nemcsak a *kérve kér*, *mentést megyen*, hanem a *kérten kér*, *nőttön nő*-féle szerkezetek is (kötőjel nélkül írva!) bőséges adatolással szerepelnek. Nála nem merül fel az a probléma, hogy ezek esetleg nem szószerkezetek (egyébként a szószerkezet, ill. szintagma kifejezést ő még nem használja), holott előtagjuk önállóan nem élő szóalak, s így ebben eltérnek az általa figura etymologicának nevezett többi szerkezettől. (A *nőttön-nő*, *menten-megy*-félét a későbbi kutatók lexikalizálódott elemeknek tartották, ill. tartják.) A figura etymologicák közé sorolja még a szerző a *félni félek* és az *eső esik*-féle szerkezeteket is, a *véges-végig*, *telides-teli*, *egyetlen egy*, *unos-untalan*, *nehéz-nehezen*-félét viszont kizárja ebből a körből. Azt mondja, hogy ez a csoport „szorosan véve nem idevaló, de amennyiben ez is, a figura etymologica is a kettőztetésen alapszik” (388), azért – pontos lelőhellyel – jó néhányat felsorol közülük. (Ennek a típusnak a megítélésében – amibe a *nőttön-nő*, *mentést-megy*-félék is beletartoznak – máig eltérnek a vélemények; most sajnos erre sem tudok kitérni.)

A múlt századi szakirodalomból figyelemre méltó még LEHR ALBERT figura etymologica-felfogása (Nyr. 8 [1879]: 118), valamint az, amit Toldi-magyarázatában fejtett ki (l. még: HALÁSZ IGNÁC: Nyr. 12 [1883]: 24; ALBERT JÁNOS: Nyr. 21 [1892]: 167; stb.; EtSz., NySz.).

A töisméltések rendszerezésében, a szintaktikai szempont következetes érvényesítésében és új szempontok alkalmazásában is (mint olyan sok mindenben) SIMONYI ZSIGMOND nyit új korszakot. A magyar határozók című munkájában (1888–1892) – mint a későbbi nyelvtanírók is – a mondatrészi szerepnek megfelelően több helyen szól róluk (pl. 1: 14, 100, 175–6, 220, 288, 353–4, 381; 2: 289–300, 313, 320–1, 368 stb.; l. még UŐ: Nyr. 40 [1911]: 342: az *énekek éneke*, az *éjnek éjszakáján*-féle birtokos szerkezeteket – a figura etymologicán belül – itt „fokozó kettőztetésnek” nevezi). – Részletkérdésekre (például egyes általa felvetett problémákra, besorolási gondokra stb.) most nem térek ki, de azt fontosnak tartom megjegyezni, hogy a módhatározók, ill. a módhatározós szerkezetek (és nem az összetett szavak) között említi a *futton fut*-félét (melyeket – mint mondja – újabban a *-val-ve* képzős igenévi előtagos formák – *futva fut* – háttérbe szorítanak: 1: 175), valamint azt, hogy a *körös-körül*-t és igen változatos morfológiai felépítésű társait is (pl. *szintédeste szinte*) a figura etymologicák között említi „összetett határozóknak” nevezve őket (uo. 1: 14). A kötőjeles írás és a kü-

lönírás alkalmazásában nem látok szabályszerűséget; feltehetőleg ebben az adatok forrásának helyesírását követi.

SIMONYI felveti az előtag és az utótag toldalékolásának kérdését, a tagok felcserélhetőségének lehetőségét, ill. lehetetlenségét, a figura etymologica átalakíthatóságát (pl. *halállal hal* → *meghal*), az ezzel járó jelentésbeli-stilisztikai változást; egyes tőismétlések keletkezésében a vegyülés és az analógia szerepére is gondol stb. (pl. 2: 320). – A figura etymologica fogalmát elég tágan értelmezi: pl. a mértékhatározók között említett *szóról szóra*, *színről színre*-féle szerkezeteket is tőismétlésnek tekinti; a szószerkezeteken kívül nemcsak a már említett *teliden-teli*, *körös-körül*, *régedes-régen-féléket*, hanem az egyszerű ismétléseket is belevonja e szerkezetcsoporthoz (uo. 1: 14), bár a definícióban ezen utóbbiak a perifériára szorulnak: a *lassan-lassan*-féle kettőztetési példák után azt mondja: „De ez a figura etymologica legtöbbször úgy alakul, hogy az első tag a másodiknak valami ragozási vagy szóképzési változata, s ilyenkor az összetétel [!] mindig nyomósítást fejez ki” (1: 14).

A korábbi szerzőkhöz hasonlóan (pl. P. THEWREWK: Nyr. 3 [1874]: 387) SIMONYI is nyilatkozik e figurák használati köréről: „kivált a népnél” kedveltek (sok példát hoz népköltési gyűjteményekből), valamint a régebbi magyar irodalomban (pl. Bornemisza, Pázmány, Faludi, Gvadányi, Arany stb.; de idéz példákat levelekből és kódexekből is; persze műfajonként, nyelvi rétegenként stb. más típusok jelentkeznek (esetleg az előfordulási arányok mások); ez azonban csak a példákból derül ki, SIMONYI ezt a kérdést nem fejti ki. A későbbi szakirodalom ismeretében is mondhatom, hogy a további feladatok egyike feltétlenül az, hogy széleskörű adatgyűjtés alapján pontosabb – a jellemző típusokat, funkciókat, gyakoriságot is értékelő – képet kapjunk az egyes történelmi korszakok, különféle műfajok, egyes szerzők stb. figura etymologica-használatáról, hogy finomíthassuk azt a sommás megállapítást, hogy a tőismétlést „a régi nyelv” kedveli. Meddig tart „a régi nyelv”? Hiszen Ady és Babits is szívesen él ezzel az eszközzel (vö. KOVALOVSKY: Egy Ady-vers világa. MNyTK. 111. sz. 1965. 44–9; J. SOLTÉSZ: Babits Mihály költői nyelve. Bp., 1965, 299–301). Mi a tőismétlés szerepe náluk? Stb. Ugyanígy a „népnyelv” kategóriát is részletesebben meg kell vizsgálni; azt, hogy különböző korok különböző nyelvjárásait képviselő szövegekben (a nyelvhasználati típusokra, műfajokra is tekintettel) milyen fajta tőismétléseket találunk, van-e köztük különbség, az milyen jellegű stb.

A múlt század végén sokat küszködhetett a figura etymologica kérdésével SIMONYI SZARVAS GÁBOR-ral együtt is – a NySz. szerkesztése során. Sok szószerkezet minőségű példa van az egyes szócikkeken belül is (ezeket

is ki lehetne gyűjteni), de a szótárkészítés szempontjából a fő problémát a lexikalizálódás kérdése, ténye jelenthette, vagyis az, hogy mit vegyenek fel külön címszónak. Több tanulmány is utal arra, hogy több mint 60 *adton-ad* típusú igei figura etymologica szerepel önálló címszóként. Legutóbb LŐRINCZI RÉKA (ábécérendben) fel is sorolta őket, pontosabban 66 (köötőjellel írt) elemet (Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára. Bp., 1992, 167). Közülük 64 a *jöttön-jő* típus; ezen kívül a *jöttést-jő* és a *látván-lát* szerepel még a címszavak között (vö. még: MELICH: MNy. 12 [1916]: 126–8; KELEMEN: Pais-Eml. 145–50, MNy. 35 [1939]: 244–6; stb.). – A figura etymologica rendszerezésének vizsgálatakor, más alkalommal térek ki arra a kérdésre, hogy mennyiben vízválasztó e szerkezetek között az előtag lexikai önállóságának (pl. *látva lát, énekek éneke*) vagy önállótlanságának (pl. *menten-megy, véges-végig*) a ténye.

Ha lenne tér, a továbbiakban hasonló módon ismertetném az újabb és újabb véleményeket, felfogásokat a tőismétlésről, mindig figyelve arra, hogy milyen új szempontok merülnek fel az újabb munkákban a vizsgálatok során, s hozzáfűzném mindig saját véleményemet. Végül megfogalmaznám – konkrét, frissen gyűjtött nyelvi adatok alapján (is) – a további kutatás irányát, szempontjait, fő kérdéseit. (Az eddig említetteken kívül például felelni kell arra a kérdésre is, hogy hol vannak a figura etymologica határai: ugyanis még az egyszerű szóismétléstől való elhatárolása sem mindig könnyű; ugyanakkor a szintaktikai viszonyban nem levő, sőt külön tagmondatban szereplő tőismétlések ide vonásának a problémáit is újra kell gondolni. Ugyanígy ideje mai szemmel áttekinteni a tőismétlések szintaktikai, morfológiai típusainak, rendszerezésének a kérdését, a tőismétlés tagjainak szórendi sajátosságait, a tagok egymástól való távolságát, ennek következményeit, a tőismétlések egyes tagjainak bővíthetőségét s ennek következményeit stb., stb.).

MIKÓ PÁLNÉ

Miért Apti Budai Basa Történeteit olvastatja Márton József?

A 19. század elején Bécsben magyarul tanuló egyetemi ifjakkak Márton József a professzora. Jól tudja, hogy tanítványai részére a nyelvtani szabályok és gyakorlatok mellé hasznos példatárat és korszerű olvasmányanyagot